

tam olarak tercüme edilemeyeceği yönündeki hâkim görüş kelâm-ı nefsi kavramıyla da ilişkilidir. Kelâm-ı nefsi bakımından Kur'an Allah'ın zâtıyla kâim, ses ve harflerden bağımsız ezeli mânalar sayılır. Bu kabul Kur'an'daki mânanın sonsuz olduğuna, dolayısıyla beşer tarafından asla tüketilemeyeceğine işaret eder. Temelde kelâmî kabuller çerçevesinde şekillenen ve ittifakla benimsenen i'câz anlayışına göre Kur'an bir dil mucizesidir; nazım ve mâna cihetiyle mu'cizlik vasfını hâiz olup beşer onu hakıyla tercümeden âcizdir (Çantay, *Kur'an-ı Hakîm*, I, 5-6).

Kur'an çevirisini ifadede meâl kelimesinin tercih edilmesi, son devir Osmanlı modernleşmesinin bir uzantısı şeklinde ortaya çıkan, II. Meşrutiyet döneminde hararetle tartışmalara yol açan, Cumhuriyet'i kuran irade tarafından radikal modernleşme projesinin önemli bir parçası olarak uygulamaya konulmaya çalışılan "dinî Türkçülük", "Türkçe Kur'an" ve "ana dilde ibadet" gibi reformist düşüncelere İslâmcı kanadın muhalif bir dille mukabelesi olarak görülmelidir. M. Hamdi Yazır'ın, "Cehalette ileri gidenlerden bazılarını duyuyoruz ki Kur'an tercümesi demekle dahi iktifa etmiyor, Türkçe Kur'an demeye kadar gidiyor" şeklindeki ifadeleri bunun bir delilidir. Hamdi Yazır'ın tefsirinin yazma nüshasındaki mukaddimede yer alan bu ifadeler hem Cemil Saîd'in 1924'te yayımlanan ve Türkiye dışındaki müslüman âlimlerin de ağır eleştirilerine uğrayan (meselâ bk. M. Reşîd Rızâ, IX, 295-297) *Türkçe Kur'an-ı Kerîm* adlı çevirisine bir gönderme ve aynı yıl gündeme gelip 1926 yılı Ramazan ayında uygulamaya konulan Türkçe Kur'an okuma ve Türkçe namaz kıldırma şeklindeki dinî reform projesine karşı bir reddiyedir. M. Hamdi Yazır'ın tefsirde kullandığı dilin aksine meâlde pek akıcı olmayan bir dil kullanması da meâlinin söz konusu projeye alet edilmesi tehlikesine karşı bilinçli bir tedbir olmalıdır. Çantay'ın bildirdiğine göre Yazır meâllerin tercüme şeklini almasından korktuğunu, bu yola gitmeye bir türlü rıza göstermediğini söylemiştir (*Kur'an-ı Hakîm*, I, 7). Mehmed Âkîf'in yedi yıllık bir çalışmanın (1926-1932) ürünü olan Kur'an çevirisini Diyanet İşleri Reisliği'ne teslim etmekten vazgeçmesinde, tercümenin kifayeti konusundaki ilmî ve edebî tereddütlerinin yanında siyasî iradenin dini millileştirme ve ibadet dilini Türkçeleştirme yönündeki niyet ve gayretlerine kendi meâlinin alet edilmesinden duyduğu kaygı da etkili olmuştur.

1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye'deki İslâmî hareketler Mustafa es-Sibâî, Seyyid Kutub, Mevdûdî gibi farklı bölgelerde yetişmiş müslüman fikir adamlarına ait dinî-fikrî eserlerin Türkçe tercümelerine yönelmiş, siyasî karakteri ağır basan bu çevirilerin hazırlandığı ortamda 1980'li ve 1990'lı yılların Türkiye'sinde muhaliflerince meâlci, meâlcilik gibi isimlerle anılan bazı eğilimler ortaya çıkmıştır. Meâlcilik adlandırması genelde ana kaynaklara dönüş söylemini, özelde Kur'an merkezli İslâm anlayışını savunan, bu anlayış çerçevesinde dini en saf şekliyle temel kaynağından öğrenmek gerektiğini vurgulayan bir hareketin dinî düşünce çizgisini ifade eder. Söz konusu hareket, Kur'an'ı anlama çabasında İslâmî ilimlerdeki 1400 yıllık birikimi bilinçli olarak ihmal ettiği gerekçesiyle eleştirilere konu olmakla birlikte, özellikle 1980'li yılların sonlarından itibaren Türkiye'de meâl sayısının artmasında ve Kur'an meâlî okuma alışkanlığının yaygınlaşmasında etkisi görülmüştür.

Meâl kelimesi Kur'an'ın Türkçe çevirilerini ifade eden teknik bir terim olmanın ötesinde dinî, fikrî, siyasî anlamlar ve îmâlar içeren bir kavrama dönüşmüştür. Bu içeriğiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönemlerine damgasını vuran Garpcı seküler modernleşme projesinin dinî boyutuyla ilgili kısmında olup bitenlerin garip hikâyesine de işaret eder. Bilhassa II. Meşrutiyet döneminde fikrî zemini oluşan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında hıristiyan Batı dünyasındaki Protestanlık tecrübesine benzer şekilde uygulamaya konulan Türkçe Kur'an ve ana dilde ibadet projesine muhafazakâr âlimlerin karşı çıkışıyla kavramlaşan meâl kelimesinin başka bir İslâmî kesimin geliştirdiği meâlcilik denilen çizgide, yakın geçmişte ve günümüzde Protestanlığın "sola scriptura" (sadece kutsal kitap) prensibini hatırlatan "Kur'an İslâmî" söylemini tanımlamak üzere de kullanılması ilginçtir. Böylece kelimenin ıstılahî mânadaki ilk kullanımında gözetilen maksatla meâlcilik çizgisindeki kullanımında kastedilen mâna arasında garip bir ayrıklık oluşmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Meâ-yîsü'l-luğa, I, 158-162; Mustafavi, *et-Taḥkîk*, I, 189; M. Reşîd Rızâ, *Tefsîr-ü'l-menâr*, Beyrut 1999, IX, 295-297; Mustafa Sabri Efendi, *Mes'eletü't-tercemeti'l-Kur'an*, Kahire 1351, s. 15-19, 20-30, 75-86; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 9, 13, 15, 30; Eşref Edib [Fergan], *Mehmed Âkîf: Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları* (I-II), İstanbul 1938-39) (haz. Fahrettin Gün), İstanbul 2011, s. 158-160, 170-172; *Türkiye Maarif Ta-*

rihi, V, 1606-1607; Hasan Basri Çantay, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul 1957, I, 5-10; a.mlf., "Türkçe Kur'an mı?", *SR*, XI/255 (1957), s. 68; a.mlf., "Baltacıoğlu ve Kur'an", *a.e.*, XI/257 (1957), s. 100; Turan Koç, "Çeviri ve Kur'an'ın Türkçe Çevirileri", *2. Kur'an Sempozyumu* (haz. Mehmet Akif Ersin v.dğr.), Ankara 1996, s. 249-250; Ömer Özsoy, "Çeviri Kuramı Açısından Kur'an Çevirisi Sorunu", *a.e.*, s. 253-267; Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul 1998, s. 19-121; a.mlf., *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, İstanbul 1999, s. 13-111; a.mlf., *Bir Kur'an Şâiri Mehmed Âkîf ve Kur'an Meâlî*, İstanbul 2011, s. 123-184, 315-370; Osman Bilen, "Tercüme ve Meâl Farklı mı?: 'Kur'an Meâlî' Kavramı Üzerine", *Kur'an Meâlleri Sempozyumu: Eleştiriler ve Öneriler* (24-26 Nisan 2003, İzmir), Ankara 2007, I, 185-186; Murat Sülün, "Meâller, Kur'an Mesajını Türk Toplumuna İletmede Ne Kadar Başarılıdır?", *a.e.*, II, 416; Mustafa Öztürk, *Meâl Kültürümüz*, Ankara 2008, s. 33-52, 77-104; a.mlf., *Cumhuriyet Türkiye'sinde Meâl ve Tefsirin Serencamı*, Ankara 2012, s. 13-38; a.mlf., "İslâmî Kökenliliğin Bir Tezahürü: Meâlcilik", *İslâmîyât*, X/1, Ankara 2007, s. 117-138; M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Âkîf: Mısır Hayatı ve Kur'an Meâlî*, İstanbul 2011, s. 163-166, 177-178, 246-247; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Kur'an'ın Ana Dilimize Çevrilmesi: Kur'an Nedir?", *AÇİFD*, 1/2-3 (1952), s. 33-45; Ali Kemali Aksüt, "Kur'an Tercümesi Oyuncak Haline Getirilemez", *SR*, XI/257 (1957), s. 101-104; M. Raif Ogan, "Kur'an-ı Kerim'in Eksik Tercümeleri ve Yanlış Tefsirleri", *a.e.*, XIV/332 (1962), s. 98-99; Mehmet Akif Ersin, "İslâmî Kökenliliğin Bir Tezahürü: Meâlcilik (mi?)", *İslâmîyât*, X/2 (2007), s. 147-160.

 MUSTAFA ÖZTÜRK

MEÂNÎ'İ-KUR'ÂN

(معاني القرآن)

Kur'an'ın filolojik tefsirini konu alan ilim dalı ve bu dalda yazılmış eserlerin ortak adı.

Meânî, "bir şeyin tahlil edilerek gerçek mahiyetinin ortaya çıkarılması" (Halîl b. Ahmed, III, 243) veya daha özel olarak "lafzın içerdiği anlamın belirlenmesi" (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "any" md.) anlamına gelen **ma'nâ** kelimesinin çoğuludur. Ebü'l-Abbâs Sa'leb gibi bazı dilciler mânânın, "bir şeyi açıklamak ve anlaşılır kılmak" anlamında **tefsîr** kelimesiyle özdeş olduğunu söylerken (*Tehzîbü'l-luğa*, "any" md.; *Tâc-ü'l-arûs*, "any" md.) Râgıb el-İsfahânî mânâ ve tefsîr kelimelerinin yakın anlamlı olsalar bile aralarında fark bulunduğunu belirtir. Meânî'l-Kur'an tarzı eser yazarlar Kur'an'la ilgili filolojik tahlillerini mânâ, seleften nakledilen ve dille ilişkili olmayan yorumları ise tefsîr ve te'vil kelimeleriyle ifade etmişlerdir. Nitekim âyetler filolojik yönden açıklandıktan sonra seleften gelen farklı bir yorum aktarıırken, "Tefsîrde söylenilen" veya, "Müfessirler şöyle der"

şeklindeki ifade kalıpları sıkça kullanılmıştır. Zeccâc'ın, "Biz i'râb ile birlikte mâna ve tefsiri de zikredeceğiz" sözü (*Me'âni'l-Ḳur'ân*, I, 163), bu eserlerin müelliflerinin meânî kelimesinden filolojik tahlilleri anlادıklarını göstermektedir. Sonuç olarak meânî'l-Kur'ân ifadesi, "Kur'an'ın ihtiva ettiği anlamları sarf, nahiv, lugat gibi filolojik imkânlarla belirlemeyi amaç edinen ilim" şeklinde tanımlanabilir. Aynı ifade belirtilen yöntemle telif edilen eserler için de kullanılmaktadır.

Meânî kavramı hadis ve edebiyat gibi başka ilim dallarında da terim olarak kullanılır, ancak kelimenin terimleşmesi tefsirle başlamıştır. II. (VIII.) yüzyılda ortaya çıkan tedvin hareketiyle birlikte Kur'an'daki lafızların anlamlarına ağırlık veren çalışmalar garîbül-Kur'ân, gramatik yönünü öne çıkararak anlamı tesbit eden çalışmalar ise meânî'l-Kur'ân diye adlandırılmıştır. Tarihî süreçte bu alana dair pek çok telif gerçekleşmekle birlikte eserleri günümüze ulaştığı için Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû İshak ez-Zeccâc, Ahfeş el-Evsat ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) gibi âlimler meânî'l-Kur'ân geleneğinin en önemli temsilcileri sayılmıştır.

Kur'an'a dair lugavî izahların ilk örnekleri Hz. Peygamber tarafından verilmiştir. Ancak onun bu açıklamaları, daha çok bir kelimenin eş anlamlısını zikretmek veya onun dildeki anlamını belirtmekle sınırlıydı. Sahâbe ve tâbiîn döneminde dile dayalı tefsir yöntemi yeni verilerle zenginleşerek önemli bir merhale katetmiş, garîb kelimeleri açıklamak için şiirle istihâd, kabile lehçelerine başvurma ve yabancı dillerden yararlanma gibi yönelimler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Fetih hareketleriyle birlikte müslümanların farklı milletlerle temas kurmaları sonucu yabancı unsurların müslüman olması gibi faktörler dilde bozulmaya yol açmış, bunun üzerine "dili yanlış kullanma" anlamına gelen "lahn" meselesi gündeme gelmiştir. Bu meseleye bağlı olarak Kur'an'la ilgili yanlış okumalar dil kurallarının belirlenmesini zaruri hale getirmiş ve bu konuda ilk adım olarak Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) Kur'an'ı harekelenmiş, yaygın kanaate göre bu uygulama nahvin temellerinin keşfedilmesine öncülük etmiştir. Ahmed Emîn, daha sonra dille ilgili ortaya konan terimleri Ebû'l-Esved'in yaptıklarına isim verme şeklinde değerlendirmiş, Corcî Zeydân da Ebû'l-Esved'in çalışmalarının dille ilgili kuralları tesise yönelik olduğunu belirtmiştir. Ardından gelen âlimler dil hakkında kural-

lar koyarken Kur'ân-ı Kerim'i en önemli referans edinmişlerdir. Böylece Kur'an, bir yandan dil kurallarının tesbitinde etkin rol oynarken diğer yandan gelişen dil sayesinde Kur'an'ın filolojik yönden daha iyi anlaşılmasına yönelik çalışmalara zemin hazırlamıştır. Arap diliyle ilgili çalışmaların olgunlaşıp sistemleşmesi Kur'an'ın anlamlarını çözümlemede dilin egemen bir unsur olmasını sağlamış, bunun sonucu olarak da meânî'l-Kur'ân ilmi doğmuştur. Buna göre meânî'l-Kur'ân'a dair eserler böyle bir tarihsel süreçte Kur'an merkezli ortaya çıkmış dil ve tefsir çalışmalarıdır. Bu eserleri telif edenlerin dilci olması, meânî'l-Kur'ân geleneğini başlatan önemli etkenlerden birinin dilde meydana gelen uzmanlaşma olduğunu teyit etmektedir.

Meânî'l-Kur'ân ilminin doğuşunun arkasındaki temel sebebin Kur'an'ı anlamaya duyulan ihtiyaç olduğu açıktır. Nitekim Zeccâc, Bakara sûresinin 102. âyetini tefsir ederken, "Kur'an'ı düşünmezler mi?" (en-Nisâ 4/82) âyetine atıfta bulunarak Allah'ın kitabının açıklanması gerektiğini ve bunu yapacak kişiler için filolojik yöntemle birlikte sahih nakille aktarılan bilgiler dışında bir yol olmadığını belirtir (*Me'âni'l-Ḳur'ân*, I, 163). Bu olguyu teyit eden hususlardan biri de Ferrâ'nın *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserini yazmasının sebebiyle ilgili olarak nakledilen şu olaydır: Rivayete göre Ömer b. Bükeyr, arkadaşı Ferrâ'ya bir mektup yazarak Halife Me'mûn'un veziri Hasan b. Sehl'in kendisine Kur'an'a dair pek çok soru sorduğunu, ancak bunlara cevap veremediğini belirterek bu konuda bir kitap yazmasını ister. Bunun üzerine Ferrâ talebelerini toplayıp böyle bir kitap yazacağını söyler ve belli günlerde talebelerine bu kitabı yazdırır (İbnü'n-Nedîm, s. 105; İbn Hallikân, VI, 178).

Kur'an'ın cümle yapısının çözülmesi ve içerdiği garîb lafızların mânalarının tesbit edilmesi meânî'l-Kur'ân'ın amaçlarındandır. Bunun gerçekleşmesi için şiir, kıraat, Araplar'ın konuşma üslupları ve lehçeler önemli birer referans kabul edilmiştir. Aralarındaki nisbî farklılıklara rağmen meânî'l-Kur'ân'larda klasik tefsir kitaplarında sıkça rastlanan Kur'an'ın sünnet, sebab-i nüzûl ve İsrâilîyyat haberleriyle açıklanması gibi hususlarla fazlaca karşılaşılmaz. Küçük hacimli olan bu eserlerde dikkat çeken diğer bir husus da her süreden seçilen belirli âyetlerin tefsiriyle yetinilmesidir. Âyetler açıklanırken dildeki kurallara ve terimlere ağırlık verilmesi, lugavî ihtilâfların tefsire yansıtılması geçmişte ve günümüzde bu eserleri telif

edenlerin eleştirilmesine yol açmıştır. Bazı ilimlerde uzman kimselerin -sanki Kur'an bu ilimler için nâzil olmuş gibi- Kur'an'ı bunlara hasretmeleri eleştiri konusu olmuş, meselâ bir nahivcinin i'râba bağlı olarak muhtemel anlamları çoğalttığı, bunun mümkün olmadığı durumlarda Zeccâc, Vâhidî ve Ebû Hayyân gibi kimselerin yaptığı gibi nahiv ilminin kaidelerini, problemlerini, konularını ve tartışmalarını tefsire taşıdığı dile getirilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 431).

Meânî'l-Kur'ân eserleri sonraları zenginleşen tefsir ilminin ilk merhalesini, özellikle de zamanla müstakil hale gelen i'râbü'l-Kur'ân ve müşkilü'l-Kur'ân gibi ilimlerin temelini teşkil etmiştir. Mukaddimesinde belirtildiği üzere Ferrâ'ya ait eserin asıl adı *Tefsiru müşkili i'râbi'l-Ḳur'ân ve me'ânih* şeklindedir. Zeccâc da *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbüh* adını koyduğu eseri ne başlarken şöyle demektedir: "Bu eser Kur'an'ın i'râbı ve mânalarıyla ilgili muhtasar bir kitaptır." Mufaddal B. Seleme ed-Dabbî ise bu alandaki eserine *Ziyâ'ü'l-kulûb fi me'âni'l-Ḳur'ân ve garîbihî ve müşkilih* adını vermiştir (İbnü'n-Nedîm, s. 54). Müelliflerin kendi çalışmalarını adlandırırken "meânî, i'râb, garîb ve müşkil" gibi nitelermeler kullanmaları Kur'an'ın anlamlarına ışık tutmak için bir yandan onun gramer yapısını tahlil etmeyi, diğer yandan anlaşılması güç lafızları şerhetmeyi ve müşkil hususları dil bilimsel yöntemle çözmeyi amaç edindiklerini göstermektedir. Bu eserlerde bir arada yürütülen cümle tahlilleri, kelimelerin yapısıyla ilgili şerhler, garîb lafızlarla ilgili açıklamalar ve müşkil hususların çözüme kavuşturulması için ortaya konan çabalar zamanla i'râbü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân ve müşkilü'l-Kur'ân gibi ilimlerin birbirinden ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Meselâ i'râbü'l-Kur'ân'ın meânî'l-Kur'ân'dan ayrılarak müstakil hale gelmesi her iki alana dair eserler kaleme alan Ebû Ca'fer en-Nehhâs'la, müşkilü'l-Kur'ân'ın meânî'l-Kur'ân'dan ayrılması da *Te'vîlü müşkili'l-Ḳur'ân* adlı kitabın müellifi İbn Kuteybe'yle başlamıştır. Bazı kaynaklarda Mu'tezile'nin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ'ya (ö. 131/748) *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı bir eser nisbet edilmektedir (Yâkût el-Hamevî, VI, 2795; Dâvûdî, II, 293). Buna göre meânî'l-Kur'ân alanındaki telif hareketinin Vâsıl b. Atâ ile başladığı söylenebilir. Bu süreçte Mahmûd b. Ebû'l-Hasan en-Nisâbü'rî ile (ö. 553/1158'den sonra) son bulmuştur.

Kaynaklarda II. (VIII.) yüzyıla ait meânî'l-Kur'ân'la ilgili pek çok eser zikredilir. Vâsıl

b. Atâ'nın yanında Ebân b. Tağlib el-Cerîfî (ö. 141/758), Halef el-Ahmer, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan er-Ruâsî, Yûnus b. Habîb ed-Dabbî, Ali b. Hamza el-Kisâî, Müerric es-Sedûsî gibi âlimler *Me'âni'l-Kur'ân* adını taşıyan eserler telif etmişlerdir. Dil ve tefsir kitaplarında Kisâî'ye nisbet edilen görüşleri derleyen İsâ Şehhâte ona izâfe ederek *Me'âni'l-Kur'ân* adlı bir eser yayımlamıştır (Kahire 1997). Ancak bu sahada II. (VIII.) yüzyıldan günümüze ulaşan tek eser Ahfeş el-Evsat'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'dır (nşr. Fâiz Fâris, I-II, Küveyt 1981). Ahfeş'in bu kitabını Kisâî'nin isteği üzerine yazdığına dair bilgi (İbnü'l-Kıftî, II, 37) eserin II. (VIII.) yüzyıla ait olduğunu gösterir. Bu eserin öne çıkan özelliklerinden biri tefsirde nahiv/gramer kurallarının baskın bir şekilde işlenmiş olmasıdır. Bu özellik -Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı istisna edilirse- diğer *me'âni'l-Kur'ân* türü eserler dahil hiçbir tefsirde yoktur.

III. (IX.) yüzyılda Kutrub, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Muâz en-Nahvî, Ebû'l-Minhâl Uyeyne b. Abdurrahman, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi âlimler çoğu günümüze ulaşmayan *me'âni'l-Kur'ân* eserleri yazmıştır. Ebû Ubeyd'in *Me'âni'l-Kur'ân*'ını Hac veya Enbiyâ sûresine kadar yazdığı, ancak Ahmed b. Hanbel'in ona gönderdiği mektup sebebiyle eseri tamamlamadığı nakledilir (Kâdî İyâz, IV, 292; Burhâneddin İbn Ferhûn, s. 154). Bu dönemde konuyla ilgili eser telif eden diğer âlimler şunlardır: İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Cehdamî, Ebû'l-Abbas el-Müberred, Mufaddal b. Seleme ed-Dabbî, Ahmed b. Yahyâ Sa'leb, İbn Keysân Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim. III. (IX.) yüzyıldan günümüze ulaşan tek eser Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'dır (bk. bibl.). Bu eserin bir özelliği, müellifin mensup olduğu Kûfe dil ekolünce savunulan filolojik esasların temellendirildiği mevcut eserlerin en eskisi olması, diğer bir özelliği de dilin rivayet ve sema' yöntemiyle derlendiği bir dönemde yazılması, dolayısıyla lugavî tahlillerin doğrudan bedevilerden elde edilen bilgilere dayanmasıdır.

IV. (X.) yüzyılda da *me'âni'l-Kur'ân* telifi devam etmiştir. Bu dönemden günümüze intikal eden en meşhur teliflerden biri Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbüh* adlı eseridir (bk. bibl.). Ferrâ'nın anılan eserde Kûfe dil ekolünün kabullerini temellendirme gayretine karşılık Zeccâc mensubu olduğu Basra ekolünün destekleri. Yine bu dönemde İbn Huzeyme, İbn Keysân, Ebû Bekir İbnü'l-Hayyât en-Nahvî,

Ebû Bekir eş-Şeybânî en-Nahvî, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, Ebû'l-Hasan Abdullah b. Muhammed b. Süfyân en-Nahvî gibi âlimler *Me'âni'l-Kur'ân* adını taşıyan eserler telif etmiştir. Bunun yanı sıra Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî *Kitâbü'l-Müşkil fi me'âni'l-Kur'ân*, Ali b. İsâ İbnü'l-Cerrâh *Me'âni'l-Kur'ân ve tefsîruhü ve müşkilühü* adlı eserleri kaleme almıştır. Aynı dönemden günümüze ulaşan diğer önemli eser de Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ıdır (nşr. M. Ali es-Sâbûnî, I-VI, Mekke 1988-1990; nşr. Yahyâ Murâd, I-V, Kahire 2004). Bu esere ait neşirlerde Tâhâ ve Enbiyâ sûreleriyle Hucurât'tan sonraki sûrelerin tefsiri bulunmamaktadır. Ayrıca İbn Dürüstevyeh'in *Kitâbü'l-Me'âni fi'l-Kur'ân*, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkâş'ın *el-Muvazzâh (el-Müzih) fi'l-Kur'ân ve me'ânih*, İbn Eşte'nin *Riyâzatü'l-elsine fi İrâbi'l-Kur'ân ve me'ânih* başlıklı eserleri bu dönemde telif edilmiştir. V. (XI.) yüzyılda telif edilenler örnek olarak Şerîf er-Radî'nin *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, İbn Füreik'in *Tefsîrû (Me'âni)'l-Kur'ân*'ı, Mekfî b. Ebû Tâlib'in *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân*'ı, Mücâşî'nin *Nüketü me'âni'l-Kur'ân*'ı zikredilebilir. *Me'âni'l-Kur'ân*'a dair son telifler VI. (XII.) yüzyıla aittir. Bu dönemden günümüze intikal eden *İcâzü'l-beyân 'an me'âni'l-Kur'ân* (nşr. Hanîf b. Hasan el-Kâsımî, Beyrut 1995) ve *Bâhirü'l-burhân fi me'âni'l-Müşkilâti'l-Kur'ân* (nşr. Suâd bint Sâlih b. Saîd Bâbekî, Mekke 1997) adlı iki eser de Beyânülhak lakaplı Mahmûd b. Ebû'l-Hasan en-Nîsâbü'rî tarafından kaleme alınmıştır.

VI. (XII.) yüzyıldan sonra *me'âni'l-Kur'ân* telifinde uzun bir kesinti dönemi yaşanmış, nihayet aynı çalışmalar çağımızda yeni bir ivme kazanmıştır. Bu çalışmaların ilki Haseneyn Muhammed Mahlûf tarafından gerçekleştirilmiştir (*Şafvetü'l-beyân li-me'âni'l-Kur'ân*, I-II, Kahire 1956). Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî *Menâhic fi't-tefsîr*'inde (bk. bibl.) "el-medresetü'l-lugaviyye" adını verdiği filolojik tefsir ekolünü ele alarak en önemli temsilcileri olan Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ ve Zeccâc gibi âlimlerin bu alana katkılarını ve tefsir yöntemlerini açıklamıştır. Daha sonra İbrâhim Abdullah Rufeide, *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr* isimli kitabında (bk. bibl.) *me'âni'l-Kur'ân*'la ilgili eser telif eden müelliflere, telif edilen eserlere ve bu eserlerde takip edilen yöntemlere dair geniş bir bahis ayırmıştır. Muhtâr Ahmed Dire, *Dirâse fi'n-naḥvi'l-Kûfi* (Trablus 2003) adlı

yüksek lisans çalışmasıyla Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı çerçevesinde Kûfe ekolünün filolojik yaklaşımını ele almıştır. Bunların dışında Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr *et-Tefsîrû'l-lugavî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm* adlı eserinde (bk. bibl.) *me'âni'l-Kur'ân*'la ilgili bir bölüme yer vermiş, Münîr Cum'a da *Me'âni'l-Kur'ân fi't-türâşi'l-'Arabî* adıyla yayımlanan (Mısır 2008) bir doktora çalışması yapmıştır. Ali Bulut, *Hicrî İlk Üç Asırda Kur'ân Filolojisine Dair Eser Veren İlim Adamları ve Eserleri* adlı yüksek lisans çalışmasında (1999, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Mustafa Karagöz *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*'nda (bk. bibl.), İsmail Aydın da *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu* isimli eserinde (bk. bibl.) konuya yer vermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyi'si'l-luğa* (nşr. İbrâhim Şemseddin), Beyrut 1999, II, 179; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut 2003, III, 243; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân* (nşr. M. Ali en-Neccâr – Ahmed Yûsuf Necâfî), Beyrut 1983, I, 1; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İrâbüh* (nşr. Abdülcelîl Abduh Şelebî), Kahire 2005, I, 45, 163; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Yûsuf Ali Tavîl), Beyrut 2002, s. 52, 54, 66, 83, 93, 102, 104, 105, 118, 129, 130, 132, 283, 284, 340, 367; Kâdî İyâz, *Terribü'l-medârik* (nşr. Abdülkâdir es-Sahrâvî), Rabat 1403/1983, IV, 292; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhâtü'l-elibbâ'* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1998, s. 231, 268; Yâkût el-Hamevî, *İrşâdü'l-erîb: Mu'cemü'l-üdebâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1993, VI, 2795; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 35, 37, 42, 135; III, 306; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 178; Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî v.dğr.), Beyrut 1415/1994, II, 147; Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzeheb* (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân), Beyrut 1417/1996, s. 154; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 19, 48, 109, 397; II, 55, 63, 214, 245; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessîrin* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 2008, I, 100, 121; II, 111, 122, 132, 162, 212, 270, 281, 293, 317; *Keşfü'z-zunûn*, I, 431; Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî, *Menâhic fi't-tefsîr*, İskenderiye 1971, s. 45-103; İbrâhim Abdullah Rufeide, *en-Nahv ve kütübü't-tefsîr*, Bingazi 1990, I, 147, 149; Ahmed Emîn, *Ḍuḥâ'l-İslâm*, Kahire 1997, II, 288; İsâ Şehhâte İsâ Ali, *ed-Dirâsâtü'l-lugaviyye li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire 2001, s. 91-203; Müsâid b. Süleyman b. Nâsir et-Tayyâr, *et-Tefsîrû'l-lugavî li'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Demmâm 1422/2000, s. 258-326; Muhtâr Ahmed Dire, *Dirâse fi'n-naḥvi'l-Kûfi*, Trablus 2003, s. 109-111; C. Zeydân, *Târihu âdâbi'l-luğati'l-'Arabîyye* (nşr. Yûsuf M. el-Bikâî), Beyrut 2005, I, 238; Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara 2010, s. 173-198; İsmail Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, İzmir 2012, s. 120-157; a.mlf., "Filolojik Tefsirin İmkânı Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi*, XV/46, Erzurum 2011, s. 79; a.mlf., "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlimi Açısından Değerlendirilmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XI/1 (2011), s. 39.

